

Vlastnický kostel na návrší?

Původně publikováno: Jan SOMMER: Vlastnický kostel na návrší?, in: Česká placka 28, únor 2004, <http://ceskaplacka.sweb.cz/archiv/placka28.htm>

Kritickou reakci na diskusní náměty předložil Martin ČECHURA: Poznámky k článku Jana Sommera Vlastnický kostel na návrší? Dostupné na WWW: <http://sweb.cz/ceskaplacka/> [online od 19.1.2005] (verif. 2016-01-10).

K otázce románských tribunových kostelů jsem se po letech vrátil v souvislosti s průzkumy kostela v Záběhově nad Labem. Vysvětlení tak "bombastické" stavby jako soukromého podniku velmože Miroslava někdy kolem poloviny 12. století se mi zdá stále těžko přijatelné – přesto se s ním možná časem smírím. Začal jsem však hledat vysvětlení pro lavinovitý postup výstavby tribunových kostelů ve 12. století, neboť se mi zdá těžké vysvětlovat tuto výstavbu jen iniciativou "vlastníků", a to tím spíše, že řada historiků předpokládá postupný vývoj vlastnictví půdy "šlechtici" sice po celé 12. století, avšak k reálnému prosazení vlastnických práv by mělo docházet až od konce tohoto věku. Kladu si také otázku, zda stejný stavební typ – tribuna – mohl plnit různé funkce a být tedy budován ve stejné podobě z různých příčin. To by znamenalo, že ne vždy můžeme dobře doloženou funkci v jednom případě přenášet na ostatní reprezentanty typu.

Románské tribunové kostely jsou zpravidla označovány jako vlastnické, ačkoliv z historického studia jednoznačně neplyne, že by po větší část románské éry bylo možné považovat poměr rodící se šlechty k využívaným územím za natolik spolehlivý, aby na něm tito jedinci či rodiny mohli o své vůli budovat své kostely.¹ Je třeba počítat s tím, že při rozhodování o založení kostelů a o způsobu jejich výstavby sehrávaly roli různé další impulsy, možná i důležitější, než zájem jednotlivého vlastníka. Církev v rámci svých možností směřovala k zakládání autonomní sítě far,² v čemž byla nejspíše podporována i vládnoucími Přemyslovci. Příslušníci nobility usilovali o právo vybudovat kostel a tím do jisté míry upevnit své právo k držbě dané lokality a jistě i reprezentovat své ekonomické možnosti a kulturní rozhled. S tím souvisela snaha obdarovávat kostely, neboť kostelní věno asi bylo možné do jisté míry vyvázat z centrální přemyslovské správy a spojit je s postupně uzurpovanými soukromými statky (byť třeba dar, který "vlastník" církvi poskytl, vlastně pocházel z knížecího majetku).³ Podporou výstavby kostela patron získal i do značné míry pevnou stavbu, využitelnou k úkrytu v době vojenského ohrožení tím spíše, že se na posvěcenou půdu vztahovalo více méně respektované právo azylu. V tomto smyslu tedy mohl vládnout určitý soulad zájmů při výstavbě kostelů na českém venkově už od závěru 11. století.

Románská tribuna je v literatuře více méně obecně považována za znak vlastnického kostela. Přesto se objevily určité pochybnosti v těch případech, kdy kostel byl zjevně založen církevní vrchností.⁴ Pro takové případy bylo navrženo možné využití tribuny správcem či případně přítomným představitelem vlastníka (kláštera)⁵ nebo byla pro tribunu za primární považována refugiální funkce. Většina pavlačových tribun se ovšem k obraně nijak zvláště nehodila.⁶

S předpokladem založení kostela jako vlastnického, který by měl být součástí dvorce vlastníka, je překvapivě často v rozporu i poloha kostela v lokalitě. Pokud totiž ve vsi existovalo dominantnější návrší, zaujal kostel obvykle jeho temeno (přičemž se velmi často jednalo o polohu staršího pohřebiště. Těžko si lze představit, že by sídla "vlastníků" již před založením kostela stála na hraně často strmého svahu⁷ nebo na úbočí. Navíc by na předpokládaném místě sídla velmi často zcela chyběla plocha pro nějaké hospodářské zázemí.⁸ Zdá se, že v řadě lokalit s "vlastnickým" kostelem mohl mít časovou prioritu před vznikem sídla předpokládaného vlastníka kostel s pohřebištěm.⁹ S naznačenou možností, že románské kostely vznikaly dříve než sídla jejich "vlastníků", zatím je v rozporu převládající názor historiků, že síť církevní správy se konsolidovala a vymanila ze své podřízenosti na "vlastnících" až někdy na počátku 14. století.

Kaple královských i šlechtických(?) hradů¹⁰ byly tribunami opatřovány již v raném středověku (kaple Všechny svatých na Pražském hradě, Landštejn) a dále v rané gotice (Bezděz, Houska; naproti tomu na Zvíkově nebyla tribuna spojena s reprezentačním patrem). Reprezentační funkce tribun byla přejímána i na šlechtických hradech, kde se udržela až do pozdní gotiky (Švihov, Bor u Tachova), aby plynule pokračovala v podobě renesančních, barokních i pozdějších panských oratoří.

Zatímco na hradech v gotice zřejmě zůstává zachována "rezidenční" funkce empory, ve vesnických a městských kostelech postupně asi převládly zpěvácké kůry (tak asi lze hodnotit např. pozdně gotickou tribunu v Lideřovicích a četné jiné).

Je otázkou, zda lze považovat za panské či patronátní tribuny ty, které se objevují v raně gotických kostelech – Myšenec, Chvojínek, Sedlčany. Zde snad i v gotice převládla funkce pro patrona (stále chápaného jako vazala/ zástupce panovníka). Ještě ve 14. století se zřejmě objevovaly vedle hudebních krucht i reprezentační tribuny (ke spíše ojedinělým příkladům z venkova patří proslulý kostel sv. Mikuláše v Čechovicích), ale objevovaly se i kostely, které západní patrovou vestavbu zcela postrádaly.

Určité otázky souvisejí i se vztahem tribun a věží. Ať už byla tribuna patronova nebo panovníkova, stála věž s předpokládanými zvony nejčastěji nad ní, a nikoliv v souvislosti s kněžištěm. Přesto v některých cizích oblastech byly budovány středověké kostely téměř výhradně s věží nad presbyteriem (např. Franky, části Saska a Dyrnska). Jaké osobní představy či historické okolnosti způsobovaly tyto rozdíly? Je skutečně možné, že v našich poměrech se vyvinula taková situace, že věž byla budována zakladatelem kostela? S tím by mohlo souviset i velmi časté obecní majetnictví věží městských kostelů.

Městské kostely byly často budovány bez tribun. Tak tomu bylo např. u raně gotického městského kostela v Písku a zřejmě i v kostele sv. Štěpána v Kouřimi. Naproti tomu v kostele sv. Bartoloměje v Kolíně byla monumentální tribuna, související s věžemi.¹¹ Tribunu měly románské baziliky v Praze na Poříčí nebo v Tismicích, ale zřejmě ji postrádala bazilika na Proseku.

Z naznačeného plyne, že románské venkovské kostely lze do značné míry považovat (alespoň pracovně) stejně dobře za vlastnické jako za knížecí (královské). Tomu nasvědčuje existence tribun i v "nevlastnických" kostelech. Každopádně je však zřejmé, že budou nutné ještě mnohé monografické výzkumy, protože je třeba počítat s tím, že stejné stavební útvary tribun vznikaly z různých příčin.

Domnívám se, že prvotní románské tribunové kostely vznikaly jako výslednice zájmů církve (které – myslím – bude třeba přiznat v tomto směru větší aktivitu; to se týká zejména většiny biskupů 12. století), knížete/ krále a místních pověřených správců, postupně (nekoordinovaně) se měnících ve skutečné vlastníky (mám za to, že tento proces probíhal místo od místa různě, bez přímé souvislosti s podobou místního kostela). Soudím, že prvotní tribuny sloužily jako potenciální místo pro vladaře, pokud by se při svých správních aktivitách pohyboval v dané oblasti. Výstavba tribuny proto mohla zprvu být jednou z podmínek pro povolení výstavby kostela (snad instruktivním případem by mohl být kostel v Řečanech, kde by sice bylo možné předpokládat aktivitu vlastníka, avšak ve výčtu osob na autentice jako stavebníka uvedeného čáslavského kastelána Předbora, aniž bychom měli přímou zprávu o tom, že by v Řečanech bydlel – to znamená, že jak on, jako "vlastník", tak i kníže/ král Vladislav – dosud spíše přehlížený velký zakladatel a stavebník – mohli využívat tribunu jen příležitostně). Postupně mohlo docházet k využívání tribun patronem, zprvu snad v zastoupení, posléze z jeho vlastní vůle.

Zdá se mi, že v prvních obdobích u nás mohly sehrát roli vzory v podobě velkých karolínských a otónských westwerků i jejich redukované podoby na německém venkově (první naše velkofarní kostely ovšem zřejmě žádné tribuny neměly). Také v Německu se postupně funkce tribun měnila. Pro srovnání je třeba posuzovat také románské a raně gotické kostely bez tribun (např. gotické Nudvojovice, Libiš, Hněvkovice?, Zliv?). Je možné, že jako "nevlastnické" kostely byly zprvu budovány mnohé dřevěné chrámy, někde nahrazované záhy kamennými, jinde po staletí obnovované v dřevěné podobě (Rakovnicko, širší oblasti ve východních Čechách). Vzhledem

k častým pozdějším vestavbám a úpravám tribun není vždy snadné původní situaci dobře poznat. Některé gotické kostely s tribunami mohou být výsledkem záměrného návratu k dávnému způsobu využití, vedoucímu k výstavbě reprezentační tribuny (Čečovice?) v době, kdy již podobné vestavby mohly častěji sloužit pro kůr zpěváků (samozřejmě musím připomenout doklady o tom, že již v raném středověku byly na tribunách situovány symbolické kůry andělské, často s kaplemi zasvěcenými sv. Archandělu Michaelovi (což souviselo se složitou symbolikou očištění a posledního soudu i lokalizací křitelnic) – v literatuře byly shledávány různé doklady jak listinné, tak vyplývající z ikonografie zachovaných nástěnných maleb; domnívám se však, že tento typ využití se v našich vesnických románských kostelech příliš neuplatňoval). Mám za to, že alespoň v počátcích tribuny sloužily podobně jako různé vyvýšené "světské" polohy, z nichž byly vyhlašovány vladařské výnosy a na nichž panovník přijímal holdy od dole stojících poddaných. Je jasné, že patroni/ vlastníci usilovali i o získání takové prestižní "zástupné" pozice. Avšak v počátcích výstavby sítě farních tribunových kostelů na konci 11. století – soudím – nemohly takové osoby u nás sehrávat větší roli jako vlastníci a stavitelé kostelů.

Zatím je daleko k tomu, abychom mohli své úsudky vydávat za obecně platná "vodítka" pro srovnávání a "splétání" vývojových linií.

Kostel v Záboří s ohledem na typ stavby a další z výše naznačených hledisek tedy pracovníčně považuji kostel za knížecí. Samozřejmě se tím nijak nevylučuje možnost, že stavebníkem a patronem/ ochráncem (nikoliv vlastníkem) kostela byl velmož Miroslav.

Poznámky:

1 Např. Josef ŽEMLIČKA: *Čechy v době knížecí*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1997, s. 292-293.

2 J. ŽEMLIČKA, cit. v pozn. 1, s. 250.

3 J. ŽEMLIČKA, cit. v pozn. 1, s. 243. Vojtěch VANĚK: *K možnostem využití rejstříků papežských desátků*, in: <<http://www.sendme.cz/trestik/Vanek.htm>> [21. 10. 2003], text statí u pozn. 39.

4 Jiří VARHANÍK: *Neznámý románský kostel na dolní Ohři*, in: Památky a příroda, roč. 11, 1986, č. 7, s. 396. Petr CHARVÁT: *Dolní Újezd u Litomyšle a otázka vesnických refugií v Čechách*, in: Archaeologia historica 7, 1982, s. 429-432.

5 Je třeba připomenout i pramen, byť z pozdější doby a z jiné země, který by mohl nasvědčovat tomu, že místo patrona mohlo být v první řadě věřících dole v kostele; Géza ENTZ: *Zur Frage der Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns*, in: *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar 1984, s. 240-245. Zde jsou stručně nastíněny i otázky vztahu tribun ke karolínským westwerkům.

6 Jiří VARHANÍK: *Středověký venkovský kostel jako refugium*, in: Archaeologia historica 24, 1999, s. 313-317.

Snad v těchto souvislostech stojí za pozornost i typologie byzantských kostelů, u nichž se často budovaly (před případným nartexem) vysoké průčelní věže, v nichž bývaly až ve druhém patře kaple s apsidou, bohatě zdobené malbami. Předsíní zpravidla plnila – podobně jako weswerky některých velkých chrámů v Říši – funkci křestní kaple (od antiky v celém Středomoří se do předsíní umísťovaly křtitelnice, nebo se v souvislosti s nimi stavěly křestní kaple).

7 Jak se to předpokládá např. v Dolních Chabrech (viz Zdeněk DRAGOUN: *Praha 885-1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře*, Nakladatelství Libri, Praha 2002, s. 218-219) nebo v Radomyšli (Bořivoj NECHVÁTAL: *Radomyšl. Raně středověké pohřebiště*, Archeologický ústav AV ČR, Praha 1999, s. 166-168).

8 Které podle obecně přijímaných představ je třeba předpokládat.

9 K tomu je třeba připočítat velmi pravděpodobnou možnost, že velká část kostelů, jejichž nynější stavební podoba svědčí o výstavbě v románském nebo gotickém období, měla dřevěného předchůdce, teprve časem podle zájmů patrona nahrazované reprezentačnější stavbou.

10 Jiří KUTHAN: *Královské kaple 13. století v českých zemích. Styl, typologie, sociální kořeny a význam*, in: Umění, roč. 34, 1986, s. 35-43. Tomáš DURDÍK, Pavel BOLINA: *Kaple vrcholně*

středověkých hradů, in: Castellologia Bohemica 2, Praha 1991, s. 9-22.

11 Typologie gotických tribun byla orientačně nastíněna v článku Jan SOMMER: *Poznámky k typologii, konstrukci a provozu gotických venkovských kostelů v Čechách I*, in: Časopis Společnosti přátel starožitností, roč. 107, 1999, č. 1, s. 8-10.

© Jan SOMMER, 2004